

2. eHealth Action Plan 2012-2020 – Innovative healthcare for the 21st century. European Commission. COM(2012) 736 final. Brussels, 6.12.2012. URL: https://ec.europa.eu/health/sites/health/files/ehealth/docs/com_2012_736_en.pdf (accessed: 29.09.2020).
3. Ethics and data protection. European Commission. 14 November 2018. URL: https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/5_h2020_ethics_and_data_protection.pdf (accessed: 29.09.2020).
4. Directive 2001/20/EC of the European Parliament and of the Council of 4 April 2001 on the approximation of the laws, regulations and administrative provisions of the Member States relating to the implementation of good clinical practice in the conduct of clinical trials on medicinal products for human use. URL: https://ec.europa.eu/health/sites/health/files/eudralex/vol-1/dir_2001_20/dir_2001_20_en.pdf (accessed: 29.09.2020).

CULTURĂ ȘI MENTALITATE ÎN VREME DE EPIDEMIE

Marius Dumitrescu, dr. în filoz., prof. univ.
Facultatea de Filosofie și Științe Social-Politice
Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, România
dumitrescu.marius66@yahoo.com

CULTURE AND MENTALITY IN TIMES OF EPIDEMIC

In this paper we aim to present that one of the consequences of globalization, regardless of the era in which it took place, be it Antiquity, the Middle Ages or the Modern Age, besides the commercial exchanges and interpersonal relations, there was the appearance of epidemics, of the global diseases. Of these, among which we may mention cholera, typhus, syphilis, leprosy, and plague, the latter one had the most notable effects not only on the lives of men, but also on their way of thinking, and was called, when it arrived in medieval Europe, as Black Death. In this sense, we will try to follow some of the most significant changes, which take place both behaviorally and culturally, but also their political and historical consequences during the installation of the Black Death in Western Europe in the fourteenth and seventeenth centuries.

Introducere

La începutul mileniului III, omenirea, după o relativă siguranță în plan epidemiologic, care s-a manifestat începând cu anii 1950, a început să reexperimenteze într-o manieră nefastă consecințele epidemiilor globale.

După SIDA, Ebola și SARS-CoV-1, în anul 2020 SARS-CoV-2 repune în scenă angoasele pe care omenirea le-a experimentat cu secole în urmă în

fața epidemiilor globale induse de alți agenți infecțioși necunoscuți până atunci, din care cel mai redutabil a fost cel al ciumei.

În articolul de față, mă voi axa pe modificările care s-au manifestat la nivelul mentalităților colective, dar și într-o sferă mai largă – la nivel cultural, politic și istoric-, determinate de ciuma bubonică, ce a lovit Europa începând cu iarna anului 1347- primăvara anului 1348.

Globalizarea medievală determinată de cruciade și apariția ciumei transmise din Extremul Orient în Occident

Unul dintre textele care dețin întâietate în analizele care tratează transformările mentalităților în vremea unei mari epidemii, în acest caz al ciumei, este primul capitol din *Decameronul* lui Giovanni Boccaccio (1313-1375). Epidemia de ciumă din 1347-1351, ce a răvășit atunci și viața Florenței, era cu siguranță consecința primei mari globalizări a lumii.

Cu doar patru decenii în urmă, Dante Alighieri (1265-1321) scrisese *Divina Comedie*, o carte ce marca în fapt pierderea de către Occident a tutoror posesiunilor ce aminteau de Regatul Latin din Orient. Ierusalimul era deja în mâna musulmanilor care, pentru a-l cuceri de la cruciați, au mobilizat într-o structură economică și militară întreaga cuprindere a Islamului, până în cele mai îndepărtate colțuri ale Asiei Centrale. Din acele zone îndepărtate ale Răsăritului s-a pornit și valul de ciumă ce a ajuns cu o rapiditate extremă până în Occident. Se pare că originea moli-meii este chiar în China, de unde, în 1346, a migrat spre Tashkent, în Asia Centrală, și apoi a coborât spre Marea Neagră, unde s-a împrăștiat printre tătarii ce se luptau atunci cu comercianții italieni, în peninsula Crimeea. Un cronicar al acelor vremuri descrie pe larg retragerea creștinilor în cetatea Kaffa (Feodosia) din fața tătarilor. Asediul a fost brusc întrerupt datorită molimeii ce a lovit armata tătarilor care, înainte de a pleca, au aruncat cadavrele morților de ciumă peste zidurile cetății asediate. Boala s-a răspândit pe nesimțite asupra celor închiși între zidurile care ar fi trebuit să-i apere. După întoarcerea acasă a creștinilor, care scăpaseră asediului, în porturile din Italia, mai ales în Messina și Genova, boala a început să devină o crudă realitate. Moartea Neagră, cum a fost numită molima, datorită buboanelor negre ce apăreau pe trup, a lovit timp de trei ani Europa, estimându-se că a ucis peste douăzeci de milioane de oameni, mai ales populația urbană [Porter; pp.122-123].

Boccaccio consemnează că, la începutul primăverii anului 1348, molima își arăta deja fața sa hidoasă prin toate „semnele ei cumplite” [Boccaccio; p. 38]. În fața epidemiei de ciumă, neputința oamenilor acelor vremuri era quasi-totală. Mai întâi, nu se cunoștea cauza bolii. Datorită puterii mari de contagiune a acesteia, nu mai erau oameni care să

aibă curajul de a se mai ocupa de tratamentul bolnavilor, iar aspectul malign al epidemiei consta în marea rată a mortalității, „aproape toți mureau pînă în a treia zi” [Boccaccio; p. 39].

Boccaccio, contemporan cu evenimentele din anul 1348 din Florența și, mai ales, martor ocular al acestora, poate fi considerat un autor cât se poate de veridic în descrierile sale. Un prim comportament menționat de Boccaccio era legat de faptul că oamenii se ocoleau, se îndepărtau și se izolau unii de alții, ajungând chiar la foarfe extreme ale acestei îndepărtări reciproce în care „părinții înșiși se fereau să mai poarte de grijă copiilor...., de parcă n-ar fi fost ai lor” [Boccaccio; p. 41]. Un alt aspect important menționat în acest text este legat de faptul că cei care primeau îngrijiri nu se mai rușinau să fie văzuți dezbrăcați, se descoperea astfel trupul, nuditatea și valoarea unei îngrijiri medicale ce viza corpul uman și anatomia acestuia. Astfel, textul prezintă situația precisă în care „orișice femeie oricât era de frumoasă, de nobilă și de plăcută, dacă se îmbolnăvea nu mai ținea seama de faptul că are un bărbat în slujbă, fie el tânăr sau bătrîn, și nu se rușina să-și dezgolească în fața lui orișice parte a trupului când suferința îi da ghes, întocmai cum ar fi făcut față de-o femeie, lucru care apoi, pentru cele care se vindecară, fu poate o pricină ce le făcu mai îngăduitare cu propria lor cinste” [Boccaccio; p. 42].

Un alt aspect important, ce ține tot de modificarea unei mentalități, este cel legat de faptul că ritualurile de înmormântare au dispărut, iar preoții grăbeau întregul proces al înmormântării. Descrierea acestui moment este și ea sugestivă: „popii, cu ajutorul cioclilor, zvârleau mortul în prima groapă pe care o aflau că-i goală fără să-și deie osteneala de a-i citi vreo slujbă...” [Boccaccio; p. 43].

Boala, așa cum o descrie Boccaccio, nu are granițe; din oraș, aceasta s-a extins cu repeziciune și asupra satelor, dovedind interconectivitatea comunităților umane.

Ciuma din perspectiva unei istorii a mentalităților inițiată de Școala de la Annales

În celebra-i carte dedicată fenomenului fricii în Occidentul secolelor XIV – XVIII, Jean Delumeau acorda o atenție deosebită prezenței cumei, considerând-o un factor ce a influențat enorm arta și întreaga metalitate vestică, mai ales în secolele XVI-XVII, perioadă în care războaiele religioase, ce supralicitau explicațiile de natură mistică asupra molimei, au făcut ca moartea să intre pe scenă ca un actor principal. În timpul epidemiei, arată Delumeau, sunt alterate toate legăturile firești dintre oameni instalându-se o „ruptură inumană” între aceștia. Cei care au posibilități părăsesc orașele, care intră în degringoladă prin lipsa autorităților. Când

molima se întetește, până și cei mai sărmani iau drumul disperat al pribegiei, așa cum s-a întâmplat atât la Londra, cât și la Paris, sub teroarea ciumei și a holerei [Delumeau; pp. 187-188]. Sunt ucise în masă animalele, purceii, câinii și pisicile. Apare o reacție pe care o putem numi „alergică” față de orice fel de vector care ar transmite boala și ar constitui o legătură între oameni. Epidemia creează cel mai crunt fenomen al dezumanizării tocmai prin faptul că omul este un animal social. Întreaga civilizație este fondată pe interferențe, pe legături, pe schimburile complexe dintre oameni. Molimele vin brusc; ele nu oferă răgazul ca aceste legături să fie desfăcute și analizate în liniște, rațional, ci apar dintr-o dată – amplificând la maximum efectul de dezumanizare, de creștere a gradului de indiferență și nepăsare între oameni. Delumeau creionează această stare de indiferență socială menționând consemnările unui călugăr portughez: „Toate legile iubirii și ale naturii fiind înăbușite sau uitate în grozăviile unei dezordini atât de cumplite, copiii sunt despărțiți fără veste de părinți, femeile de bărbați, frații sau prietenii unii de alții...” [Delumeau; p. 189].

Pe acest fond de înstrăinare apar și reacții paradoxale, surprinse atât de Boccaccio în cazul epidemiei de ciumă din 1348, cât și de naratorii celorlalte molime din secolele XVI – XVIII. Este vorba de ceea ce Jean Delumeau va numi stoicism și depravare, ce vin împreună cu o altă combinație nefastă: descurajarea însoțită de crunta nebunie.

Sub maxima teroare a molimei, este atenuat până la dispariție, pentru unii oameni, sentimentul de frică, ceea ce conduce în final la acceptarea celei mai mari promiscuități, ca o consecință a distrugerii mecanismelor de protecție rațională, și inducerea unor comportamente inconștiente atavice. În *Dincolo de principiul plăcerii*, Sigmund Freud (1856-1939) considera că rațiunea a apărut tocmai ca un mijloc de protecție atunci când comportamentele strămoșilor noștri în forma lor spontană conduceau spre moarte. Astfel, o seamă de imperative de tip ipotetic de forma dacă atunci au început să invadeze mintea omului arhaic populând-o cu o sumedenie de raporturi de tipul cauză-efect, a căror finalitate a fost nașterea rațiunii și a interdicțiilor pe care aceasta le impune. Atunci când însă nici aceste interdicții de natură sexuală, agresivă sau de orice altă pulsiune nu se mai dovedesc adecvate, apare sentimentul întoarcerii la origini, la acele comportamente refulate adânc în inconștientul cel mai profund, care acum tind să se răzbune pe toate inhibițiile raționale. Astfel, chiar Boccaccio, în *Decameronul*, nota că „unii erau încredințați că leacul cel mai bun pentru o boală atât de cumplită e să bei vârtos și să-ți împlinești toate poftele”. Delumeau avea să constate că între descrierea lui Boccaccio și cea a lui Tucidide din *Războiul Peloponez*, pe care îi des-părțeau optsprezece secole, nu era în fapt nici o diferență [Delumeau;

p. 201]. În final, nebunia ajungea să pună stăpânire pe acele suflete ce deveneau prea fragile pentru a-și mai aștepta moartea, preferând să se îngroape de vii sau se declanșau accese de furie colectivă, irațională, asupra unor vinovați imaginari, ce puteau fi străinii, călătorii, marginalii și toți cei neintegrați deplin într-o comunitate [Delumeau; p. 222]. Adeseori violența putea deveni colectivă, scutind individul de sentimentul amar al culpabilizării, pe care îl putea împărți, în mod liniștitor, cu toți cei participanți la linșaj. Demonul este, în acest caz, „umbră” noastră, a tuturor, acel inconștient colectiv adânc reprimat, pe care nimeni nu și-recunoaște și de care se înfioară de fiecare dată atunci când îl vede în toată grandoarea sa malefică [Dumitrescu; p. 104].

Nebunia deschidea larg porțile inconștientului și putea astfel crea dușmani veniți din zona unei fantasii excitate la maxim, ce lăsa loc viziunilor în care semănătorii de ciumă deveneau făpturi fantomatice de stirpe diavolească, așa cum se întâmpla adeseori în Tirol sau în Transilvania din acele vremuri [Delumeau, p. 229]. În aceste zone se dezvoltase un veritabil cult al strigoiului, element intermediar între lumea viilor și cea a morților, ce aducea, prin prezența sa, aburii pestilențiali ai molimei ce exhalau din mormintele reci ale cimitirelor și din gropile comune unde morții, aruncați de-a valma, smulși brutal din rândul familiilor lor, încă nu aveau numele uitate.

În Europa occidentală, explicația oficială asupra molimei, susținută atât de cercurile catolice, cât și de cele protestante, încuraja aceste deliruri izvorâte din cel mai obscur inconștient, într-o veritabilă „terapeutică a căinței” [Delumeau; p. 233]. Dacă molima a fost trimisă de Dumnezeu, în înțelepciunea Sa, pentru a-i pedepsi pe păcătoși, atunci numai rugăciunile și posturile puteau fi eficiente. Acest lucru îi încuraja pe fanaticii religioși să se grupeze în veritabile cete de flagelanți, ce se biciuiau atât singuri, cât și unii pe alții pentru a alunga astfel păcatul din trup. Tot aceste grupuri fanatizate se află și la originea unor masacre împotriva evreilor, cum au fost cele de la Basel, Strasbourg, Frankfurt sau Mainz. La Basel, evreii au fost arși de vii într-o casă de lemn; la Strasbourg au fost spânzurați 2000 de evrei, iar la Mainz se spune că cifra celor uciși a fost una de-a dreptul impresionantă – aproximativ 12000. Flagelanții și-au dus furia fanatică la apogeu prin masacrul din cartierul evreiesc din Frankfurt, în luna iulie a anului 1349. Toate aceste excese de interpretare și mai ales de răspuns la molimă l-au determinat într-un târziu pe Papa Clement al VI-lea să treacă în regim de prohibiție toate aceste practici abuzive și mai ales grupurile care practicau flagelația ca metodă de salvare în fața dezastrului creat de ciumă [Porter, pp. 124-125].

Pe lângă explicațiile care îl aveau în centru pe Dumnezeu mai erau și

acelea ce porneau de la întreprinderile astrologilor, care vedeau în conjuncțiile planetare pretextele pentru fiecare eveniment din lumea terestră. Un loc predilect al transmiterii bolii era considerat aerul umid și viciat din jurul mlaștinilor sau al cimitirelor, unde resturile putrefacte ale ființelor moarte puteau fi sursa contagiunii.

Concluzii

Epidemiile au marcat schimbări profunde și la nivel istoric, de regulă istoricii evită însă să le recunoască importanța. De aceea, multe mutații la nivelul mentalităților par inexplicabile. Datorită cercetărilor inițiate mai ales de Școala de la *Annales*, sub patronajul lui Fernand Braudel (1902-1985) și al lui Jean Delumeau (1923-2020), de la *Collège de France*, putem înțelege acum mult mai bine importanța enormă pe care au avut-o bolile în modificarea cursului istoriei. Astfel, ciuma, care a răvășit Europa începând cu secolul al XIV-lea, a impus schimbări politice. Lumea Tătarilor, care în vremea lui Ginghis Han și Timur Lenk fusese un fel de „bici al lui Dumnezeu”, a început să își piardă vigoarea, intrând în declin și dezorganizare, și a lăsat loc pentru o altă istorie țărilor din estul Europei. În zona Balcanilor, abandonată de italieni și tătari, Imperiul Otoman va fi marele câștigător și își va revendica, după secolul al XIV-lea, bazinul Mării Negre, preluând astfel întreaga moștenire bizantină din această regiune.

Moartea Neagră a avut și efecte mari în plan cultural, făcând să se nască ceea ce numim Renaștere, o epocă de înflorire a artelor ce puneau trupul uman în centrul creațiilor artistice ale marilor pictori care glori ficau puterea, frumusețea și bucuria vieții terestre, ce a renăscut după marile distrugerii provocate de ciumă. Medicina a dovedit că trupurile robuste și viguroase au făcut față mult mai bine molimei, ceea ce a făcut ca explicațiile și atitudinile raționale ale oamenilor să devină mai importante decât fantasmagoriile iraționale generate de frică.

Referințe bibliografice

1. Porter Roy. The greatest benefit to mankind – A Medical History of Humanity from Antiquity to the Present. London: Fontana Press, 1999.
2. Boccaccio Giovanni. Decameronul. București: Editura Cartea Românească, 1970.
3. Delumeau Jean. Frica în Occident (secolele XIV-XVIII). O cetate asediată. București: Editura Meridiane, 1986.
4. Dumitrescu Marius. Pandemon 2020 și Covid-19. Un punct de vedere filosofic. În : Pan-demon 2020 și Covid-19. Iași: Editura Sedcom Libris, 2020.